

ETİBAR MUSAYEV
Gəncə Dövlət Universiteti
E-mail: etibaradiloglu@mail.ru

BTC: AZƏRBAYCAN -TÜRKIYƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİNDƏ ENERJİ AMILI

Açar sözlər: Xəzər-Qara dəniz, Cənubi Qafqaz, Orta Asiya, enerji dəhlizləri, ixrac kəmərləri, "Əsrin müqaviləsi", Avropa Birliyi, SSRİ, Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (ABƏŞ), Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ADNŞ), TRACEKA, Bakı-Tbilisi-Ceyhanın (BTC), ATƏT

Ключевые слова: Каспийско-Черноморское, Южный Кавказ, Центральная Азия, энергетические коридоры, трубопроводы, "Контракт века", Европейский союз, Советский Союз, Азербайджанская международная операционная компания (АМОК), Государственная нефтяная компания Азербайджана (ГНКАР), TRACEKA и Баку-Тбилиси-Джейхан (БТД), ОБСЕ

Keywords: Caspian-Black Sea, South Caucasus, Central Asia, energy corridors, pipelines, "Contract of the Century", the European Union, the Soviet Union, Azerbaijan International Operating Company (AIOC), the State Oil Company of Azerbaijan (SOCAR), TRACECA and the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC), OSCE

Məqalədə Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına nəqli istiqamətində görülən işlər, Türkiyə ilə münasibətlərdə enerji amili, Azərbaycan neftinin ixracı ilə əlaqədar yaranmış gərgin siyasi vəziyyət təhlil olunmuşdur. Həmçinin BTC – nin rallaşması və bu layihənin həyata keçirilməsində Türkiyənin mövqeyi şərh olunmuşdur.

Bildiyimiz kimi, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın coğrafi - siyasi vəziyyətinə təsir göstərən əsas amillərdən biri bölgənin mövcud karbohidrogen ehtiyatlarının təhlükəsiz yollarla dünya bazarlarına çatdırılması məsələsi idi. Bu məsələ gənc müstəqil bölgənin əksər neft-qaz ixrac edən ölkələrinin və bu sahədə iştirak edən bir çox dövlətlərin əsas coğrafi iqtisadi maraqlarından birini təşkil edirdi.

Xəzər hövzəsi və Orta Asiyanın karbohidrogen məhsullarının dünya bazarlarına ixracı ilə bağlı Rusiyanın mövqeyindən fərqli ikinci variantın ideyasını ilk dəfə Azərbaycan irəli sürmüşdü. Bu ideyanın əsasında Xəzər dənizi ilə dünyanın enerji bazarlarını və regionun əsas enerji istehlakçılarını birləşdirəcək çoxvariantlı yeni enerji ixrac kəmərlərinin çəkilməsi təşəbbüsü dayanmışdı.

Azərbaycanın yeni təşəbbüslərini həmin dövrdə Rusiyadan başqa bütün region ölkələri – eyni zamanda Türkiyə, dünyanın aparıcı dövlətləri - ABŞ, Avropa Birliyi və s. aparıcı ölkələr də dəstəkləyirdi. Yeni dəhliz və kəmərlər vasitəsilə Xəzər dənizi və Orta Asiyadan gələcəkdə hasil ediləcək və Rusiyanın Novorossiyskdəki Qara dəniz limanının və İstanbul boğazlarının imkanlarına qətiyyənlə sığmayacaq on milyonlarla ton neft və milyardlarla kub metr qazın Avropa və dünya bazarlarına daşınması nəzərdə tutulurdu.

İdeya müəllifinin Azərbaycan olduğu yeni transmilli neft və qaz marşrutlarının müəyyən edilməsi, onların hansı ölkələrin ərazisindən keçməklə Qara, Aralıq və Baltik dənizlərinə çatdırılması və s. kimi məsələləri özündə əks etdirən siyasi maraqların diqqət mərkəzində dayanmışdır. 1995-ci ildə Rusiya və İran istisna olmaqla, bu işə aidiyyəti olan əksər dünya və region ölkələrinin razılığı ilə, əsas neft və qaz marşrutu kimi Qərb

istiqlamətində Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri variantının üzərində dayanılmışdır.

Göründüyü kimi Azərbaycan regionda həyata keçirtməkdə olduğu bütün layihələrdə Türkiyəni strateji əhəmiyyətli bir dövlət olaraq görür. Bu baxımdan da mövcud layihələrin keçirdiyi əsas ölkələrdən biri də Türkiyədir.

Lakin Azərbaycan sonrakı illərdə də yeni-yeni enerji onların şaxələndirilməsi siyasətini davam etdirmişdir. Həmin fəaliyyət çərçivəsində Azərbaycanın həyata keçirdiyi transmilli enerji siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də Qara-Xəzər dənizi hövzəsi də daxil olmaqla, əksər postsovet məkanının enerji ehtiyaclarının təmin olunmasında yaxından iştirak etməkdən ibarət olmuşdur. Azərbaycan keçən dövrdə ona məxsus neft və qaz məhsullarını sərfəli qiymətlərlə və müstəqil ixrac marşrutları ilə Türkiyə və Avropa bazarlarına çıxarmaqla yanaşı, həm də onu əhatə edən, keçmişdə onunla bir geosiyasi məkanı bölüşən ölkələrin daxili bazarlarında özünə yer tutmaq uğrunda fəaliyyətə qoşuldu.

Enerji təhlükəsizliyində Azərbaycan hökuməti ikinci əsas amil kimi ixrac kəmərlərinin regional təhlükəsizliyi məsələsini irəli sürürdü. Azərbaycan bu istiqamətdə öz tərəfdaşları ilə geniş məsləhətləşmələr keçirir və bütün maneələrə baxmayaraq, konsorsium çərçivəsində Xəzərdən istehsal olunacaq əsas neftin ən optimal və təhlükəsiz ixrac marşrutunu - Bakı-Tbilisi-Ceyhan istiqamətini seçdi.

Azərbaycanın transmilli kəmərlər və dəhliz siyasətinə həmin dövrdə ABŞ və Avropa Birliyi ölkələri, Türkiyə və b. dövlətlər də dəstək verdi. Bu da bəhs olunan layihələrə maneə olmaq istəyən qüvvələri, Rusiyanı, İrani və b. region ölkələrini təsirsizləşdirə bildi.

Lakin artıq qeyd olunduğu kimi, Xəzər bölgəsində reallaşdırdığı yeni transmilli enerji siyasəti nəticəsində Rusiya ilə yaranmış bir qədər gərgin geoiqtisadi münasibətləri yumşaltmaq və kompromis xarakterli əməkdaşlıq mühiti yaratmaq məqsədilə, Azərbaycan öz iqtisadi marağına zidd olsa belə, xam neftinin bir qisminin bu kəmərlə nəqlinə razılıq verdi. Bununla bağlı 1997-ci il fevralın 16-da Bakıda Azərbaycan hökuməti, Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (ABƏŞ) rəhbərliyi və Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ADNŞ) ilə Rusiyanın "Transneft" şirkəti arasında Bakı-Novorossiysk kəməri ilə neft ixracına dair tərəflərin öhdəliklərini konkretləşdirən bir sıra sazişlər imzalandı(1). Həmin sənədlər arasında "Azərbaycandan çıxarılaçaq ilkin neftin Rusiya ərazisi vasitəsilə nəqli haqqında" Saziş və "Qarşılıqlı anlaşma haqqında" Memorandum da var idi.

1997-ci il noyabrın 12- də Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində Xəzər dənizindən Azərbaycan neftinin çıxarılması və nəqli münasibətilə təntənəli mərasim keçirildi(4). Həmin gün Xəzər dənizinin təkindən "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində istehsal olunan ilkin Azərbaycan nefti həmin Bakı - Novorossiysk kəməri vasitəsilə dünya bazarlarına axıdılmağa başlandı. Bu, müstəqil Azərbaycan Respublikasının neft siyasətinin mühüm qələbəsi idi. Bakı-Novorossiysk boru kəmərinin işə düşməsi Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinə müsbət təsir etdi və iki dövlət arasındakı ənənəvi dostluq və əməkdaşlığın qorunub saxlanmasına, Rusiyanın Azərbaycan neftindən gəlir götürməklə öz geoiqtisadi mənafeələrini qismən təmin etməsinə şərait yaratdı.

Xəzərin Qərb hövzəsinin əsas neft ehtiyatlarını Azərbaycan hasil edir. Azərbaycan neftinin fərqli marşrutlarla dünya bazarlarına çıxarılması istiqamətində istifadə edilən ikinci əsas kəmərlər Qərb İxrac kəməri adlandırılan - Bakı- Supsa marşrutudur. Bu kəmərlər Azərbaycanın ilkin neftinin Gürcüstanın Qara dəniz limanlarına nəql olunmasını hədəfləyən və Bakı-Novorossiysk kəmərinə alternativ hesab olunan marşrutdur.

İllik buraxılış gücü maksimum 10 mln. ton, uzunluğu təxminən 900 km. dəyəri 565 milyon ABŞ dolları olan Bakı-Supsa kəməri Avropa Birliyinin Trans-Avrasiya (TRASEKA)

"İpək yolu layihəsi"nin Azərbaycan və Gürcüstanı birləşdirən ilk geoiqtisadi transmilli layihəsi hesab olunur. Kəmərlə hazırda, əsasən Qazaxıstan və bir qədər də Azərbaycan nefti Gürcüstanın Qara dəniz limanı olan Supsaya, oradan da tankerlərlə Türkiyə, Ukrayna və Şərqi Avropa bazarlarına - Frakiya (Türkiyə), Burqas (Bolqarıstan) Odessa (Ukrayna) və s. daşınır. Son zamanlar kəmərin davamı kimi Qara dənizin dibi ilə Ukraynaya, Rumıniya və Bolqarıstana yeni ixrac kəmərinin çəkilməsi ətrafında danışıqlar aparılır. Azərbaycan Bakı-Supsa neft kəmərinə yenidən bərpa edərək istismara buraxmaqla öz neft ixracını müəyyən mənada Rusiyanın geosiyasi təsir dairəsindən xilas etdi və "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində istehsal ediləcək əsas neftin hasilatına qədər öz ilkin neftini bu kəmərlə vasitəsilə ixrac etmək imkanı qazandı.

Bakı-Supsa xəttinin regional əhəmiyyətinin nəticələrindən bir də Gürcüstanın və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə, Gürcüstanla Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaranması və inkişaf etdirilməsinə imkan yaratması oldu.

Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarına etibarlı ixracını təmin edən, dünyanın enerji siyasətini büsbütün dəyişən əsas marşrut isə, "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində planlaşdırılan, 2005-ci ildə istismara verilən Bakı-Tbilisi-Ceyhanın (BTC) əsas neft ixracı kəməri oldu.

BTC ideyası ilk dəfə 1993-cü ildə Azərbaycan və Türkiyə arasında bağlanmış dövlətlərarası müqavilə ilə rəsmi şəkildə irəli sürülmüşdür. Təxminən, ildə 50 mln. ton buraxılış gücünə hesablanmış, 1920 km. ümumi uzunluğu olan bu kəmərin sonrakı dəstəklənməsi 1998-ci ildə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin Türkiyənin Samsun şəhərində imzaladıqları birgə bəyanatda öz əksini tapmışdır(7; səh.17). Bunun ardınca 1998-ci ilin oktyabrında Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Gürcüstan, Özbəkistan prezidentləri və ABŞ-in enerji naziri bu kəmərin dəstəklənməsi ilə bağlı növbəti sənədə - "Ankara deklarasiyası"na imza qoyurlar(9; səh.128). Nəhayət, 1999-cu ildə - ATƏT-in İstanbul Sammitində BTC-nin çəkilişinin başlanması haqqında Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və ABŞ prezidentlərinin yuxarıda bəhs olunan hökumətlərarası sazişi imzalaması ilə bu ideyanın reallaşmasına beynəlxalq sanksiya verilir(8; səh.17).

BTC-nin çəkilişi başa çatana qədər onun ətrafında qızğın geosiyasi və geoiqtisadi diskussiyalar və dövlətlərarası danışıqlar aparılmışdır.

BTC-nin inşası Orta Asiya və Xəzər hövzəsinin, Cənubi Qafqazın və bütövlükdə Avrasiya bölgəsinin geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyətini ciddi şəkildə dəyişdi, regionun neft məhsullarını, Qərbinə enerji ehtiyaclarının ödənilməsinə və təhlükəsiz təminatını qismən də olsa, rusların geosiyasi təsirindən və asılılığından xilas etdi.

Azərbaycanın ilk illərdən bəri öz neftini və qazını xarici bazarlara sərbəst çıxarmaq arzusunu BTC əsasında, təmin etdi.

BTC Azərbaycanla yanaşı, Gürcüstanın və Türkiyənin də gələcək geosiyasi və strateji inkişafında çox mühüm rol oynadı. Kəmərlər ideyasına beynəlxalq sanksiya verilməsi və bu ölkələrin marşrut üzrə "əsas tranzit dövlət" seçilməsi, nəinki təkcə onların enerji təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərmiş, həmçinin daxili siyasi və iqtisadi həyatlarını yaxşılaşdırmış, onlara ciddi iqtisadi, siyasi dividendlər və beynəlxalq önəm qazandırmışdır.

BTC həm də neçə illərdir ki, Azərbaycan kimi Rusiyanın geosiyasi təzyiqləri ilə üzləşən, öz neftinin ixrac taleyini bütövlükdə bu ölkənin iradəsindən asılı vəziyyətə salan Qazaxıstan və Türkmənistan üçün də alternativ ixrac imkanları yaratdı. Əsas ixrac kəməri fəaliyyətə başlayandan sonra bu ölkələrin rəsmi dairələri ciddi geoiqtisadi mexanizm əldə etdilər. Rusiya kimi bir dövlətin qarşısında daha cəsarətli addım atmağa başladılar.

Əsas ixrac kəmərinin aktuallığı ilk növbədə onun Rusiya marşrutuna alternativliyi, geosiyasi müstəqilliyi və heç bir kənar təsirdən asılı olmamasında idi.

BTC istifadəyə verildəndən sonra, Rusiyanın geosiyasət tədqiqatçıları A. Duqin və başqaları yazırdı ki, bəs Rusiya Xəzərlə Qara dəniz arasındakı çox əhəmiyyətli "geosiyasi açar məkanı" Türkiyəyə və Qərbbə uduzaraq, dünyanın yeni enerji geosiyasətində oyundankənar vəziyyətdə qaldı. Guya bundan sonra nə Rusiya, nə də ki, İran bu bölgəyə bir daha daxil ola bilməyəcəklər... və ABŞ-la Türkiyənin hegemonluğu altında yeni bir "Qafqaz dövləti", yaxud "Qafqaz dövlətləri Birliyi" adlanan geosiyasi reallıq yaranacaqdır ki, İran və Rusiya bu birlikdən kənar qalacaq"(10; 307).

Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin reallaşması Azərbaycan və Qərb ölkələri üçün o qədər də asan başa gəlmədi. Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa layihələrindən fərqli olaraq, bu kəmərin inşası regionun iki aparıcı geosiyasi gücü - Rusiya və İranın ciddi, açıq və dolaylı müqaviməti ilə üzləşdi. İran kəmərin marşrutu ilə bağlı, əsasən, öz ərazisinin istifadə edilməsini təklif etdiyi halda, Rusiya ümumilikdə Xəzər dənizindən hər hansı alternativ layihənin gerçəkləşməsinə bütün gücü ilə, xüsusən də Xəzərin statusunu qəbartmaqla mane olmağa çalışırdı.

Azərbaycanın əsas neftinin xarici bazarlara tam təhlükəsiz və etibarlı yolla nəql edilməsi kimi ciddi geoiqtisadi və geostrateji məsələdə qətiyyət və prinsiplilik nümayiş etdirən Prezident Heydər Əliyev, o zaman ən optimal variantı seçərək, əsas kəmərin keçəcəyi ölkələrin müəyyənlişməsi prosesində ən etibarlı tərəfdaşların - Gürcüstan və Türkiyənin üzərində dayandı.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısı gedişində "Xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair saziş" imzalandı(2). Eyni vaxtda, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Qazaxıstan və ABŞ prezidentləri bu layihəni dəstəkləyən İstanbul bəyannaməsini imzaladı. 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda keçirilmiş ATƏT-in Zirvə görüşü çərçivəsində "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" Əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən Xəzər dənizindən çıxarılan əsas xam neftin nəqli haqqında" Sazişin ABŞ Prezidenti Bill Klintonun iştirakı ilə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev, Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl və Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze tərəfindən imzalanması region ölkələrinin strateji əməkdaşlığı və Avropaya inteqrasiyası sahəsində ciddi addım idi(6).

Bütün çətinliklər və problemlərə baxmayaraq, 2002-ci il sentyabrın 18-də Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə dünyanın ən böyük enerji layihəsi olan BTC-nin əsası qoyuldu. Uzunluğu 1760 km, buraxılış gücü ildə 50 milyon ton olan bu kəmərin tikintisi təqribən 2,95 milyard dollara başa gəldi(5).

Qeyd edək ki, BTC-nin istismar müddəti 40 il nəzərdə tutulub ki, bunun sonuncu 15 ili yalnız Azərbaycanın tam mülkiyyəti kimi istifadə ediləcəkdir.

2007-ci il iyunun 16-da BTC layihəsinə rəsmən Qazaxıstan da qoşuldu. Həmin gün Alma-Atada Qazaxıstan və Azərbaycan prezidentləri Qazaxıstan neftinin Xəzər dənizi və Azərbaycan ərazisindən keçməklə Bakı-Tbilisi-Ceyhan vasitəsi ilə dünya bazarlarına çıxmasına dəstək və yardım barədə saziş imzaladılar(3). Bu razılaşma Qazaxıstan neftinin BTC ilə nəql olunması məqsədilə Aktau-Bakı daşıma sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Qeyd edək ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri bilavasitə həm layihənin iştirakçısı olan dövlətlərin iqtisadi maraqlarını təmin edir, həm də müasir dünyanın son dərəcə aktual məsələsi olan enerji təhlükəsizliyi probleminin həlli baxımından geniş imkanlar açır. Bu siyasi məsələdə Türkiyə Azərbaycanın əsas strateji tərəfdaşı və müttəfiqi olmaqla enerji amilindən məharətlə istifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qəzeti 16 fevral 1997
2. Azərbaycan qəzeti 18 noyabr 1999
3. Azərbaycan qəzeti 16 iyun 2007
4. Xalq qəzeti 12 noyabr 1997
5. Xalq qəzeti 18 sentyabr 2002
6. Respublika qəzeti 18 noyabr 1999
7. Əli Həsənov. Heydər Əliyevin geosiyasi təlimi: XXI əsrdə Azərbaycanın əsas geosiyasi vəzifələri və perspektivləri // "Geostrategiya" jurnalı, Bakı, aprel 2011.
8. Əli Həsənov Azərbaycanın alternativ neft-qaz ixraci siyasəti və onun geosiyasi nəticələri «Geo Strategiya».-2011.-№3(03).-S.17-28.
9. Дж.Эйвазов. Безопасность Кавказе и устойчивое развитие Азербайджанской Республики. Баку. 2012.
10. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России, Москва, 2000.

ЭТИБАР МУСАЕВ

**БТД: ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ КРИТЕРИЙ ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ
МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ**

В статье анализируются работы, проводимые в направлении вывоза Азербайджанских карбогенных ресурсов на мировые рынки, энергетический критерий во взаимоотношениях с Турцией, создавшаяся политическая напряженность в связи с транспортировкой Азербайджанской нефти. А также даны комментарии по реализации БТД и позиция Турции в претворении данного проекта.

ETIBAR MUSAYEV

**BTC: ENERGY CRITERION IN RELATIONS BETWEEN TURKEY AND
AZERBAIJAN**

The article analyzes the work carried out in the direction of export of Azerbaijani carbogennyh resources to world markets, energy criterion in relations with Turkey, creates political tensions in connection with the transportation of Azerbaijani oil. And also given feedback on the implementation of the BTC and Turkey's position in the implementation of this project.

Rəyçilər: t.ü.f.d. P.Kərimzadə, t.e.d. İ.Məmmədov

Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi tarix kafedrasının 25 iyun 2014cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (pr. № 12)